

TADEUSZ BERNATOWICZ

Warszawa

ROLA LUBLINA W ARCHITEKTURZE SAKRALNEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI-XVII WIEKU

Badania nad kształtowaniem się europejskich centrów i obszarów artystycznych mają już długą tradycję. Poszukiwania cech typowych dla sztuki poszczególnych prowincji czy miast rozwinęły się w Niemczech i Italii. W związku z tym powstało nawet pojęcie „krajobrazu artystycznego”¹. Istnienie silnych centrów artystycznych implikowało przeważnie problem oddziaływania na inne, sąsiednie, a czasem oddalone terytoria². W polskiej historii sztuki zagadnienia te podejmowane były stosunkowo rzadko, przeważnie na marginesie rozważań dotyczących innych problemów³. Brak zainteresowania geografiami artystycznymi w Polsce wynikał przede wszystkim ze specyfiki badanych obiektów, będących przeważnie importami lub przerzutami z Zachodu. Dopiero otwarcie się niedostępnych dotąd dla badaczy obszarów artystycznych na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej uświadamia konieczność ponownych badań nad geografiami artystycznymi i podejmowania prób określenia genezy architektury Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W drugiej połowie XVI w. prócz Gdańska, Wrocławia czy Krakowa na znaczeniu zyskują ośrodki położone bardziej na wschodzie – Lwów i Lublin. Ekonomiczny rozwój zapewniło Lublinowi dogodne położenie na pograniczu trzech stref handlowych: Korony, Litwy i Rusi. Już w 1614 r. był on jednym z siedmiu najważniejszych gospodarczo i kulturalnie miast w Koronie⁴. O znaczeniu Lublina, szczególnie upodobanego przez Jagiellonów, świadczy zwołanie tu przez króla Zygmunta Augusta w 1569 r. sejmu dla zatwierdzenia unii Polski z Wielkim Księstwem Litewskim. W kilka lat później, w 1578 r.,

¹ Z nowszych prac na ten temat zob.: H. Keller, *Die Kunstlandschaften Italiens*, München 1960; t e n ż e, *Die Kunstlandschaften Italiens*, Wiesbaden 1963.

² N. M c k e n z i e, *Centre and Periphery. The Marriage of Two Minds*, „Acta Sociologica”, XX (1977), z. 1, s. 55-65; E. C a s t e l n u e v o, C. G i n z b u r g, *Zentrum und Peripherie*, [w:] *Italienische Kunst. Eine neue Sicht auf ihre Geschichte*, Berlin 1987, s. 21-91.

³ Odosobnione miejsce zajmuje praca J. Białostockiego *Obszar nadbałtycki jako krajobraz artystyczny w XVI wieku*, [w:] t e n ż e, *Refleksje i syntezy ze świata sztuki*, Warszawa 1978, s. 57-69.

⁴ *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, pod red. J. Mazurkiewicza, t. I, Lublin 1965, s. 95.

za panowania Stefana Batorego utworzono w Lublinie Trybunał Koronny. Nowe funkcje miasta determinowały ruch budowlany, o którego intensywności przesądziły jeszcze dwa inne czynniki: zniszczenie historycznej zabudowy miasta przez pożar w 1575 r. oraz zaakceptowanie w 1577 r. w Piotrkowie Trybunalskim uchwał soboru trydenckiego, co otwierało nowe możliwości dla działań kontrreformacji. Splot czynników politycznych, religijnych i losowych spowodował, iż w Lublinie ukształtowało się dynamiczne i ekspansywne środowisko architektoniczne. Już w 1571 r. powstał cech murarsko-kamieniarski, w którym dominowali głównie Włosi⁵. Zestawione przez badaczy statystyki przyjęć do prawa miejskiego znakomicie charakteryzują skalę zjawiska, bowiem w latach 1605-1626 spośród przyjętych aż 30 reprezentowało zawód mularza i budowniczego, w tym 17 pochodziło z Italii⁶. Dominacja tej narodowości w środowisku architektonicznym była tak duża, iż „panowie cechmistrzowie cechu murarskiego na schadzkiach swych mówili po włosku”, jak odnotowano w aktach miejskich⁷. Z obszernej listy nazwisk odczytanych w archiwach tylko niektóre możemy związać z konkretnymi obiektami⁸.

W końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. w Lublinie i jego okolicach powstało kilkadziesiąt świątyń, przebudowywanych lub wznoszonych od podstaw⁹. Z najważniejszych w samym mieście należy wymienić kościoły Jezuitów (1584-1592, 1596-1604, 1609-1617 – G. M. Bernardoni, G. Brizio, M. Hintz)¹⁰, Bernardynów (1602-1608 – R. Negroni, J. Balin)¹¹, św.

⁵ K. M a j e w s k i, *O działalności kilku muratorów lubelskich z lat 1671-1625*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Warszawa 1974, s. 179-199.

⁶ J. S a d o w n i k, *Przyjęcia do prawa miejskiego Lublina w XVII w.*, Lublin 1938, s. 59.

⁷ J. R i a b i n i n, *Muratorzy, mularze i rzeźbiarze lubelscy w XVII wieku*, „Biuletyn Naukowy Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, Warszawa 1932, s. 79.

⁸ K. M a j e w s k i, J. W z o r e k, *Twórcy tzw. renesansu lubelskiego w świetle nowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki” (dalej: BHS), XXXI (1969), s. 127-131; M a j e w s k i, dz. cyt., s. 179-199.

⁹ J. A. W a d o w s k i, *Kościół lubelskie*, Kraków 1907, passim; K. M a j e w s k i, J. W z o r e k, *Z badań nad rozwojem architektury w Lublinie w I poł. XVII w.*, „Rocznik Lubelski”, XIII (1971), s. 59-80.

¹⁰ B. N a t o Ń s k i, *Geneza i budowa katedry lubelskiej (kościół pojezuickiego) 1580-1625*, „Nasza Przeszłość”, XXVII (1967), s. 63-131; J. P a s z e n d a, *Chronologia budowy zespołu gmachów jezuickich w Lublinie*, BHS, XXX (1968), s. 157-172; t e n ż e, *Lubelskie projekty Michała Hintza i Jakuba Briano*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: KAU), XVII (1972), s. 41-57.

¹¹ J. K o w a l c z y k, *Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesanso-*

Mikołaja na Czwartku (faza 1603-1620 – P. Traversi)¹², Karmelitów Bosych (1612-1619 – J. Balin; po 1621– J. Tremanzel)¹³, Dominikanów (ok. 1615; 1662-1668 – P. Gallon)¹⁴, kościół św. Krzyża (1627-1629)¹⁵, szczyt kaplicy na zamku (1635-1642 – Jan Cangier ?)¹⁶, Karmelitanek Bosych (pierwszy, 1635-1644), Augustianów (1647-1667; 1685-1698), Brygidek (1631-1648), Franciszkanów (1635-1649), spośród znajdujących się poza Lublinem – kościół parafialny w Kazimierzu Dolnym (1610-1613 – J. Balin)¹⁷, Uchaniach (1575–ok. 1620-1630 – J. Wolff), w Łęcznej (1618-1631), Czemiernikach (1603-1614 – J. Wolff), Turobinie (1620-1623 – J. Jaroszewicz, J. Wolff) oraz Skarżysku Kościelnym (1638-1643).

W tym samym czasie, gdy ukształtował się ośrodek architektoniczny w Lublinie, na pobliskich ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego zasadniczej zmianie uległa sytuacja polityczno-religijna. Na obszarze tym intensywną działalność misyjną podjęli jezuita, bernardyni i dominikanie, popierani przez najmożniejsze rody litewskie – Radziwiłłów, Sapiechów czy Chodkiewiczów. Z ich inicjatywy rozwinęła się akcja katolicyzacji ziem litewskich oraz powstały fundacje świątyni, które często swój kształt architektoniczny zawdzięczały gustom fundatorów. Wykonawców z powodu braku miejscowych architektów sprowadzano z innych ośrodków, a jednym z najbliższych i najbardziej dynamicznych był Lublin. W przeniesieniu lubelskich form do Wielkiego Księstwa Litewskiego ważną rolę odegrali dominikanie i bernardyni, prowadzący w tym czasie intensywną działalność misyjną na wschodzie Rzeczypospolitej. Znaczenie poszczególnych budowli lubelskich dla kształtowania architektury na Litwie było zróżnicowane i nie zawsze możemy precyzyjnie określić genezę poszczególnych form. Zresztą należy wspomnieć o paradoksalnej sytuacji, bowiem dysponujemy obszernym materiałem porównawczym, brak jest natomiast archiwalnych potwierdzeń nazwisk muratorów i architektów. Największy wpływ wywarł niewątpliwie lubelski kościół

wej architekturze Lubelszczyzny, KAU, II (1957), s. 127-144; M. K a r p o w i c z, *Artisti ticinesi in Polonia nel' 600*, Bellinzona 1983, s. 70-71.

¹² W. B o r u c h, *Kościół św. Mikołaja na Czwartku w Lublinie (architektura)*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, pod red. A. Maślińskiego, t. I, Lublin 1989, s. 113-156.

¹³ M. B r y k o w s k a, *Kościół Karmelitów Bosych w Lublinie na tle architektury sakralnej między Wisłą a Bugiem w I połowie XVII wieku*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, „Dzieje Lubelszczyzny”, t. VI, pod red. T. Chrzanowskiego, Lublin 1992, s. 119-139.

¹⁴ W a d o w s k i, dz. cyt., s. 207-406.

¹⁵ M a j e w s k i, W z o r e k, *Z badań*, s. 65-66.

¹⁶ W a d o w s k i, dz. cyt., s. 39-73.

¹⁷ W. H u s a r s k i, *Kazimierz Dolny*, Warszawa 1957, s. 52-82.

Bernardynów, który po przebudowie przez Jakuba Balina ukształtowany został jako beztranseptowa bazylika z wysoką nawą główną i niższym, wydłużonym prezbiterium; sklepienie ozdobiono dekoracją lubelską, o żebrach dekorowanych perełkami i wolimi oczkami. Mimo że taki typ budowli zrealizowany został już wcześniej w Zamościu (B. Morando – 1587-1600) i w kościele Jezuitów w Lublinie, to wzorem dla realizacji na Litwie stała się budowla bernardyńska, przede wszystkim za sprawą stiukowej dekoracji sklepień.

W kościołach bernardyńskich znajdujemy najpełniejsze naśladownictwa kościoła lubelskiego. Kościół Znalezienia św. Krzyża w Grodnie, rozbudowywany w latach 1615-1617 (fundacja 1595; kamień węgielny 1600)¹⁸, uzyskał formę trójnawowej bazyliki z wydłużonym prezbiterium i bezwieżową fasadą. We wnętrzu powtórzone zostały dekoracyjne arkadki między głowicami, a przeszła przyfasadowe zamieniono wzorem Lublina na kaplice nakryte owalnymi kopułkami. Również elewacje prezbiterium, naw bocznych i klasztoru w Grodnie ukształtowane zostały w postaci światłocieniowych sekwencji głębokich arkad z oknami między skarpami (il. 1) – na podobieństwo artykulacji fasady prezbiterium kościoła lubelskiego¹⁹. Bardziej plastyczne opracowywanie północnowłoskiego motywu mogło wynikać z faktu, iż wcześniej istniejący kościół przekształcono w prezbiterium nowej świątyni. Dalekim echem dekoracji lubelskiej są schematycznie wyprofilowane żebra na sklepieniu nawy. Upraszczenie form i redukcja detalu architektonicznego należały do typowych zjawisk na wschodzie Rzeczypospolitej, wynikających z braku naturalnych materiałów budowlanych: marmurów, piaskowca czy alabastru.

W realizacjach późniejszych, gdy lubelskie formy architektoniczne stały się popularne w różnych rejonach kraju, świątynia bernardyńska stanowiła wzór ogólny, a interpretacje form mogły być wzorowane na realizacjach pośrednich. Szczególną rolę w tym pośrednictwie odgrywało Podlasie. W latach 1640-1646 w Drui (Sapieżynie) nad Dźwiną powstał kościół Bernardynów (Świętej Trójcy, Matki Boskiej Anielskiej), wzniesiony z fundacji

¹⁸ W. M o r a w i e c, *Grodno*, [w:] *Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 79-82; D. K u t y, *Kościół Bernardynów w Grodnie* (w niniejszym tomie).

¹⁹ Podobne rozwiązanie występowało w grodzieńskim kościele farnym. Por. J. P a s z e n d a, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 191-211.

podkanclerzego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy²⁰. Lubelski wzór częściowo został przekształcony pod wpływem kościoła parafialnego w Siemiatyczach (1626-1637), wzniesionego przez tego samego fundatora²¹. Zależności od budowli lubelskiej są jednak bezsporne, a przejawiają się w wyborze beztranseptowej bazyliki o wydłużonej nawie głównej i prezbiterium, we wprowadzeniu potrójnych, tym razem prostokątnych pól między głowicami pilastrów nawy głównej, będących uproszczoną wersją arkadek w kościele Bernardynów w Lublinie. Pierwotna fasada, zasłonięta wieżą w drugiej fazie budowy kościoła, ukształtowana była pierwotnie jako parawanowa, a do fasady bocznej dostawiono okrągłą wieżyczkę.

Najważniejszą jednak cechą, decydującą o wyrazie wnętrza świątyni, była dekoracja lubelska, pokrywająca pierwotnie sklepienie całej świątyni. Do czasów współczesnych dekoracja zachowała się fragmentarycznie pod chórem muzycznym. Precyzyjnie wyprofilowane i odlane listwy świadczą o wysokim poziomie warsztatu dekorującego świątynię w Drui. W siatkę sklepienia wklejone zostały figury, których pierwowzory odnajdujemy przede wszystkim w świątyniach Lubelszczyzny: Bernardynów w Lublinie (owale, czworoboki z półokrągłymi wybrzuszeniami, rozety w kasetonach podłucza arkad) oraz w Kazimierzu Dolnym (owale, trójkąty, czworoboki, uskrzydłone główki aniołów).

W kościołach bernardyńskich i dominikańskich Wielkiego Księstwa Litewskiego znajdujemy naśladownictwa kaplic przekrytych eliptycznymi kopułkami, znajdującymi się pierwotnie w przęśle przyfasadowym kościoła Bernardynów lubelskich. Jednym z przykładów może być dominikański kościół św. Tomasza w Mińsku, fundacja Anny Marceli z książąt Koreckich (po 1639)²². W bazylikowej, trójnawowej budowli, analogicznie do lubelskiej i latyczowskiej, przęśla przywieżowe zamienione zostały na kopułowe kaplice²³. Nieznany jest wygląd pierwotnej fasady, ale zachowana doku-

²⁰ O. H e d e m a n n, *Dzisiaj i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934, s. 452; K. G r u d z i ń s k i, *Druja*, [w:] *Klasztory Bernardyńskie*, s. 48-49; K. S. Š y d l o u s k i j, *Architekturnaja spadčina Brasaušcyny*, Minsk 1996, s. 24-28.

²¹ Zwróciła na to uwagę M. Kałamajska-Saeed w *O jedności regionu kulturowego czyli o wyższości sztuki nad polityką*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, pod red. J. K. Ostrowskiego, Kraków 1998, s. 132. Dodać należy, iż taki sam sposób rozmieszczenia okien w prezbiterium, w dwóch rzędach, występuje w kościele Bernardynów w Leżajsku (1618-1628).

²² U. M. D z i a n i s a u, Z. S. P a z n j a k, *Minski kliaštar daminikancau*, [w:] *Pomniki mastackaj kultury Bielarusi*, pod red. S. V. Marceleu, Minsk 1989, s. 124-130 (rec. T. Bernatowicz, BHS, LII (1990), s. 402-403).

²³ Por. J. Z. Ł o z i ń s k i, *Grobowe kaplice kopułowe*, Warszawa 1973, s. 111-115.

mentacja wykonana przed zburzeniem, mimo XVIII-wiecznych uzupełnień, wskazuje na lubelską formę szczytu, podobną do latyczowskiej²⁴. Lubelscy architekci wzniesli również kościół Bernardynów w Brześciu Litewskim. Fundacja Jana Galimskiego przy udziale kanclerza Lwa Sapiehy wzniesiona została w 1623 r.²⁵ Związki z architekturą Lublina widać w zastosowaniu wydłużonego prezbiterium przekrytego kolebką z lunetami oraz bezwieżowej fasady. Eliptycznymi kopułkami przekryto wszystkie przęsła naw bocznych, choć brak tu żeber dekoracji lubelskiej²⁶.

Przykładem oddziaływania architektury lubelskiej może być również kościół Dominikanów w Nowogródku, wzniesiony w pierwszej połowie XVII w. jako fundacja koniuszego litewskiego Krzysztofa Chodkiewicza²⁷. W obecnym kształcie beztranseptowa bazylika, przekryta sklepieniem kolebkowym o podwójnych gurtach z lunetami, jest efektem późniejszych przekształceń (il. 15). Tylko w nawie bocznej zachowały się fragmenty dekoracji lubelskiej. Skromna, ascetyczna siatka z rozetami w polach odwołuje się do wczesnego etapu rozwoju tej dekoracji.

W środowisku lubelskim najbardziej rozpowszechnionym typem kościołów wznoszonych w małych miasteczkach i wsiach były skromne świątynie o podłużnej, ale stosunkowo szerokiej, nawie, o węższym, zamkniętym półokrągłym lub trójbocznym prezbiterium oraz bezwieżowej fasadzie. Przekrycie stanowiło sklepienie kolebkowe z lunetami, a wewnątrz podzielone było na przęsła pilastrami, czasem przechodzącymi w filary. Sklepienia większości tych kościołów ozdobione były dekoracją lubelską. Choć rzut taki pojawił się już ok. 1575 r. w Uchaniach²⁸, to decydujące znaczenie dla jego upowszechnienia się miała fara w Kazimierzu Dolnym²⁹.

²⁴ V. N. Denisov, *Ploščadz svobody v Minske*, Minsk 1985, s. 34-38.

²⁵ J. D. Kvitnickaja, *Monastyry Briesta XVII-XVIII v.*, „Architekturnoje Nasledstvo”, 1979, nr 27, s. 110 (por. rec.: K. Guttmeyer, *Nieznane kościoły Brześcia nad Bugiem*, KAU, XXVI (1979), s. 177; A. J. Baranowski, *Architektura sakralna Brześcia*, KAU, tamże, s. 185-186); W. Murawiec, *Brześć*, [w:] *Klasztory Bernardyńskie*, s. 26.

²⁶ A. Baranowski (dz. cyt., s. 186) wskazuje na związki z kolegiatą zamojską.

²⁷ A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. VII, Warszawa 1988, s. 258.

²⁸ W. Ziń, *Kościół uchaniński jako ogniwo kształtujące architekturę sakralną Lubelszczyzny na przełomie XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura”, 1961, nr 5, s. 65.

²⁹ Na zjawisko to zwrócił uwagę już przed wojną Władysław Tatarkiewicz (*O pewnej grupie kościołów polskich z początku XVII wieku*, „Sztuki Piękne”, t. II, 1926; wersja poszerzona: *Typ lubelski i typ kaliski w architekturze XVII wieku*, [w:] *tenże, O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. Architektura, rzeźba*, Warszawa 1966, s. 111-119). Por. Husarski, dz. cyt.; Miłobędzki, dz. cyt., s. 145-146; Karpowicz, dz. cyt., s. 71.

Scharakteryzowany model w poszczególnych realizacjach był uzupełniany różnorodnymi dodatkami, jak okrągłe wieżyczki (fara w Kazimierzu, Czemierniki), pary kaplic (Uchanie, Turobin, Kodeń), kaplice nawiązujące do ramion transeptu (Czemierniki, Łęczna) lub pary wież (Czemierniki, Turobin, Uchanie).

W architekturze sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego znajdujemy wiele przykładów scharakteryzowanego wyżej typu kościoła, choć powszechnym zjawiskiem było dodawanie wieży do bezporządkowej fasady. Znaczącą grupę stanowią fundacje Radziwiłłów i Sapiechów³⁰.

W kościele parafialnym Świętej Trójcy w Czarnawczycach, ufundowanym na początku XVII w. (przed 1616) przez ordynata nieświeskiego Mikołaja Radziwiłła „Sierotkę”, szeroka i krótka nawa, przekryta sklepieniem kolebkowym z lunetami, podtrzymywany wydatnymi, wciągniętymi do wnętrza filarami (il. 8), wykazuje analogie ze świątynią św. Mikołaja na Czwartku w Lublinie. Zamknięte półokrągło prezbiterium i okrągłą wieżyczkę znajdujemy w farze kazimierskiej. Wreszcie rozpięta na sklepieniu siatka żeber jest szczególnie bliska sklepieniu bernardynów lubelskich (kwadraty z półkolistymi wybrzuszeniami, gwiazdy), choć jest bardziej zagęszczona i ma bardziej rozbudowany repertuar form dekoracyjnych (plakiety-zworniki z orłami i symbolami „IHS”), obecnych w Czemiernikach. Sieć, tak jak w Lublinie, skomponowana została z długich żeber, wzajemnie krzyżujących się, a złącza oznaczone zostały niewielkimi guzami. Brak jest również wypełnienia pól między żebrami dekoracyjnymi główkami czy rozetami. Taki sposób komponowania dekoracji jest charakterystyczny dla wczesnej fazy rozwoju dekoracji lubelskiej, której formy z czasem ulegały wzbogaceniu, a żebra układają się w gęstą, zagmatwaną siatkę. Bezporządkowa fasada, zwieńczona trójkątnym szczytem, dekorowana prostokątnymi i okrągłymi ramami wykonanymi w zaprawie, ma również przybliżone odpowiedniki w architekturze lubelskiej, której szczyty mają jednak bogatszą, bardziej plastyczną dekorację. Lubelskim motywem jest wieża wzniesiona obok świątyni, choć jej bryła jest naśladownictwem wieży nieświeskiej, zaprojektowanej przez Bernardoniego i wzniesionej ok. 1586 r. Wolno stojące dzwonnice stanowią również charakterystyczne zjawisko w architekturze lubelskiej XVII w., by wymienić kościoły dominikanów czy augustianów. Ważnym ośrodkiem pośredniczącym w przenoszeniu lubelskich wzorów na Litwę była Biała Podlaska (Radzi-

³⁰ A. J. Baranowski, *Nurty, fazy i centra barokowej architektury sakralnej w Wielkim Księstwie Litewskim*, BHS, XLVI (1984), s. 379.

wiłłowska). W latach 1597-1602 pod kierunkiem muratora Andrysa powstał w Białej Podlaskiej kościół św. Anny (il. 11)³¹. Dla Radziwiłłów prócz Czarnawczyc lubelscy architekci wzniesli jednonawowe kościoły w Derewni (1590-1598, wieża ok. 1639 – il. 9, 10). Mają one charakterystyczne szerokie nawy, a pierwotnie miały również bezporządkowe fasady. Formy lubelskie, choć już w formie skromnych dodatków stiukowych, stały się nieodłączną cechą wielu świątyń w Wielkim Księstwie Litewskim, szczególnie w budownictwie bernardyńskim. Przykładem mogą być dwa kościoły: Bernardynów (1639-1642)³² i Bernardynek (po 1670)³³ w Słonimiu. Oba otrzymały typowy plan jednonawowego kościoła z półokrągło zakończonym prezbiterium, jednakże mają wieże na fasadzie. Świątynia Bernardynów uzupełniona została parą kaplic transeptowych. Głowice pilastrów we wnętrzu kościoła Bernardynek ukształtowane zostały w zaprawie tynkowej na sposób lubelski.

Dekoracja lubelska cieszyła się szczególnym upodobaniem wśród Sapiehów. Zrozumiałe, że z usług architektów lubelskich korzystali Sapiehowie na Podlasiu. Monumentalne rozmiary przybrała fundacja chorążego wielkiego litewskiego Mikołaja Sapiehy w Kodniu (1631-1636, 1644). Kościół św. Anny, wzniesiony przez Jana Cangierle³⁴, następnie powiększony został o kopułę, dwie kopułowe kaplice „transeptowe” oraz wieżę. Wewnątrz rozpięta została bogata sieć dekoracji lubelskiej.

Już wcześniej jeden z najwybitniejszych przedstawicieli tego rodzaju, kanclerz Lew Sapieha, ufundował rodowe mauzoleum, którego forma powszechnie uważana jest za pochodną architektury lubelskiej. Kościół św. Michała (Bernardynek) w Wilnie powstawał od 1595 r., a budowa ciągnęła się trzydzieści lat. Zakończono ją w 1625 r., co zostało odnotowane na szczycie fasady (il. 13)³⁵. Nietypowy, salowy plan kościoła Bernardynek można by widzieć

³¹ E. Łopaciński, *Zamek w Białej Podlaskiej. Materiały archiwalne*, BHS, XIX (1957), s. 27-28. Potwierdzeniem związków środowiska lubelskiego z fundacjami Radziwiłłów w Białej jest również budowa zamku bialskiego w 1622 r. przez Pawła Murzyna dla Aleksandra Ludwika Radziwiłła. Por. Łopaciński, dz. cyt., s. 35-36; J. Baranowski, *Pałac w Białej Podlaskiej. Próba rekonstrukcji stanu z XVII w.*, BHS, XXIX (1967), s. 39-57.

³² K. Grudziński, *Słonim*, [w:] *Klasztory Bernardyńskie*, s. 334-337.

³³ Tamże, s. 539-541.

³⁴ Z. Świechowski, *Budowle renesansowe w Kodniu*, BHS, XVI (1954), s. 155-162; Majewski, Wzorek, *Twórcy tzw. renesansu lubelskiego*, s. 129; Łozicki, dz. cyt., s. 223; P. Krasny, *Krzyżowo-kopułowe mauzolea w Polsce w pierwszej połowie wieku XVII*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. XXXI, „Prace z Historii Sztuki”, z. 20, 1992, s. 30-31.

³⁵ W. Zahorski, *Kościół św. Michała i klasztor Panien Bernardynek w Wilnie*, Wilno

jako zredukowany do nawy plan świątyni jednonawowej z wydatnymi przyściennymi filarami, charakterystyczny dla architektury Lubelszczyzny. Redukcję tę można by tłumaczyć trudnymi warunkami topograficznymi usytuowania budowli. Ale trzeba podkreślić, iż znane są zbliżone przykłady lubelskie, reprezentujące ten typ architektury, np. kościół pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, należący do karmelitów bosych. Jednonawowa budowla miała prosto zamknięte prezbiterium, sklepienie kolebkowe z lunetami oraz wydatne wewnętrzne szkarpy³⁶. Lubelską proveniencję warsztatu podkreśla ponadto dekoracja sklepienia. Sieć żeber z wplecionymi sercami, gwiazdami, ośmiobokami, rombami, czworoliściami oraz rozetami nawiązuje do dekoracji kościoła Bernardynów w Lublinie i kościoła Świętej Trójcy w Czarnawczycach. W lubelskiej architekturze znajdziemy również fasadę flankowaną przez dwie wieże, okrągłe w dolnej kondygnacji, a sześcioboczne w górnej, wznoszone w dwóch etapach. Ma ona analogie w Uchaniach i Skarżysku Kościelnym.

Przykładem oddziaływania fasad lubelskich na architekturę Wielkiego Księstwa Litewskiego była cerkiew Bazylianek Świętego Ducha (1630-1640) w Mińsku, wzniesiona w latach 1630-1640 (il. 14)³⁷. Przed XIX-wieczną przebudową fasada miała artykulację pilastrową oraz trójkondygnacyjny szczyt o charakterystycznych, postrzępionych konturach. Wykrój okien w formie prostokątów zamkniętych półkoliście znajdujemy choćby na fasadzie w Łęcznej (1618-1631). Taki zresztą kształt mają arkadki w strefie kapiteli kościoła Bernardynów w Lublinie. Plan cerkwi, założonej na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i przekrytej sklepieniem kolebkowym na gurtach z lunetami, zdaje się wskazywać na lubelską genezę. Niewykluczone, iż tu również znajdowała się dekoracja lubelska, o czym zdaje się

[b.r.]; K. G r u d z i ń s k i, *Wilno św. Michała*, [w:] *Klasztory Bernardyńskie*, s. 556-560; *Lietuvos architektūros istorija*, t. I, red. J. Minkevičius, Vilnius 1988, s. 263-266.

³⁶ M. S t a n k o w a, H. G a w a r e c k i, *Jakub Tremanzel – architekt lubelski pierwszej połowy XVII wieku*, „Rocznik Lubelski”, V (1962), s. 269-281; M. B r y k o w s k a, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 28, 38, 81, 83, 84, 117, 120, 121, 134, 163, 165, 167.

³⁷ U. M. D z i a n i s a u, *Kompleks bazyljanskich manastyrou*, [w:] *Pomniki mastackaj kultury Bielarusi. Novyja odkrycci*, pod red. S. V. Marceleu, Minsk 1984, s. 118-126; D e n i s o v, dz. cyt., s. 40-41; M. B r y k o w s k a, *Nowożytnie fasady kościelne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (do początku XVIII wieku)*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 182.

świadczą zdziwienie jednego z dostojników moskiewskich na widok dekoracji sklepienia w cerkwi³⁸.

Nieco późniejszym przykładem fundacji sapieżyńskiej jest kościół w Zdzieciole³⁹. Czas zakończenia budowy części XVII-wiecznej świątyni określa data na portalu głównym: 1646. Kazimierz Leon Sapieha wymieniony został jako fundator. Jednonawowa świątynia z artykulacją pilastrami wewnątrz i wydatnymi szkarpami na zewnątrz reprezentuje typ lubelski. Trudno wnioskować o wyglądzie pierwotnej fasady, bowiem obecny jej kształt to wynik zmian XVIII-wiecznych. Na zewnętrznej ścianie prezbiterium umieszczona została tablica ukształtowana w zaprawie, będąca reminiscencją dekoracji lubelskiej (il. 17).

Częściej bogate, dekoracyjne wzory fasad lubelskich były redukowane do skromnych, otynkowanych elewacji. Przykładem może być przebudowa szczytów kościoła Bernardynów w Wilnie (po 1577)⁴⁰ w formie rzędów arkadowych płycin oraz skromnych wolutowych spływów.

W wielu z omawianych wcześniej budowli z terenu Litwy i Białorusi wielokrotnie występowały sklepienia z dekoracją lubelską. Temu ciekawemu zjawisku w architekturze polskiej, mającemu swe początki w kościele Bernardynów w Lublinie, poświęcono dotąd sporo opracowań, choć brak jest nadal kompleksowego ujęcia, z gruntownymi badaniami materiałowymi i precyzyjnymi rysunkami sieci⁴¹.

Bardziej skomplikowany jest problem określenia roli najważniejszej świątyni Lublina – kościoła Jezuitów dla architektury Wielkiego Księstwa Litewskiego. Początki budowy tej świątyni sięgają r. 1584, kiedy to Giovanni Maria Bernardoni wykonał jej projekt⁴², ale długi okres budowy (do 1617) sprawił, iż nie odegrała ona tak doniosłej roli w architekturze sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego jak budowle i dekoracje Balina. Jej zna-

³⁸ *Putiešestvie stolnika M. A. Tolstogo po Evropie 1697-1699*, Moskwa 1992, s. 18.

³⁹ *Zbor pomnikau gistoryi i kultury Belarusi. Grodzenskaja Voblasts*, Minsk 1986, s. 169-170.

⁴⁰ Grudziński, *Wilno. Klasztory Bernardyńskie*, s. 434; W. Zahorski, *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905, s. 9-10.

⁴¹ Tatariewicz, dz. cyt., s. 108-149; Kowalczyk, dz. cyt., s. 127-145; M. Letkiewicz, *Sztukatorski wystrój sklepień tzw. renesansu lubelskiego w I tercji XVII w.*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, XXIX (1981), s. 71-82.

⁴² Jego dzieło kontynuowali na miejscu architekt Giuseppe Brizzio i budowniczy Michał Hintz (1589-1604). Por. Natolski, dz. cyt., s. 63-131; Paszenda, *Chronologia budowy*, s. 157-172; tenże, *Lubelskie projekty*, s. 41-57.

czenie w rozwoju architektury Lubelszczyzny i Wielkiego Księstwa Litewskiego zaznaczyło się po 1617 r., gdy fasady boczne i główna pokryte zostały płytkim, porządkowym arkadowaniem oraz ukształtowano zwieńczenie fasady w formie dwóch wieżyczek flankujących szczyt⁴³. Była to pierwsza na ziemiach polskich fasada łącząca fasadę typu Il Gesù z pionowymi akcentami wieżowymi⁴⁴. Za jej pochodne uważa się fasady kościoła w Turobinie i Uchaniach, zaś w Wilnie – omówiony już wcześniej kościół Bernardynek. Parę wieżyczek flankujących szczyt znajdujemy w kościele Brygidek w Grodnie fundacji marszałka litewskiego Krzysztofa Wiesiołowskiego, wzniesionym w latach 1642-1651⁴⁵. Kapitele ukształtowane zostały w tynku i przypominają stosowane powszechnie na Lubelszczyźnie (il. 3). Kościół Jezuitów odegrał jednak ważną rolę w rozwoju architektury na Litwie i Białorusi ze względu na stworzenie środowiska jezuickich architektów, wznoszących pierwszą w Rzeczypospolitej świątynię tego zakonu. I właśnie z Lublina podążali oni na wschód, propagując wzory architektury rzymskiej. Z tego miasta na Litwę trafili tacy architekci, jak Michał Rehan, Giovanni Bernardoni oraz Giuseppe Brizzio. Bernardoni, projektując kilkanaście budowli w Nieświeżu i okolicach dla Mikołaja Radziwiłła „Sierotki”, stworzył ośrodek architektoniczny, który zaważył na obrazie architektury Wielkiego Księstwa Litewskiego.

*

Podsumowując rozważania, można sformułować kilka wniosków końcowych. Przenoszenie wzorców architektury i dekoracji lubelskiej na teren Litwy i Białorusi odbyło się głównie za sprawą bernardynów i dominikanów. Ważną rolę w tym procesie odegrały rody Sapiechów i Radziwiłłów. Upodobaniem cieszyły się szczególnie realizacje Jakuba Balina i jego warsztatu.

⁴³ P a s z e n d a, *Chronologia budowy*, s. 160-162.

⁴⁴ J. P a s z e n d a, *Fasada katedry lubelskiej*, KAU, XXV (1980), s. 3-19.

⁴⁵ J. J o d k o w s k i, *Grodno*, Wilno [b.r.], s. 95-100; B r y k o w s k a, *Nowożytnie fasady*, s. 180. Późnym przykładem recepcji takiej fasady z tzw. oślimi uszami był kościół Dominikanów w Brześciu Litewskim z ok. 1696 r. Por. K v i t n i c k a j a, dz. cyt., s. 113.

THE ROLE OF LUBLIN IN CHURCH ARCHITECTURE
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH – 17TH CENTURIES

S u m m a r y

At the end of the 16th and beginning of the 17th centuries Lublin – side by side with Gdańsk, Wrocław, Cracow and Lvov – belonged to the most important political, economic and artistic centres. The bricklayer-mason guild established in 1591 was dominated by Italians. At the end of the 16th and in the first half of the 17th centuries in Lublin and its region several dozen churches were built: they were either new ones or old ones that were reconstructed. The most important ones were the following: the Jesuit Church (1584-1617 – G. M. Bernardoni, G. Brizio, M. Hintz), the Bernardine Church (1602-1608 – R. Negroni, J. Balin), St Nicholas Church in Czwartek (1603-1620 – P. Traversi), the Discalced Carmelites Church (1612-1619 – J. Balin, after 1612 – J. Tremanzel), the Dominican Church (about 1615, 1662-1668 – P. Gallon).

At that time integration of the Grand Duchy of Lithuania and the Crown (Poland) took place (after signing the Union of Lublin). As its result great Lithuanian families, like the Radziwiłłs, Sapiehas or Chodkiewicz, founded numerous churches that were designed by Lublin architects. Decoration of vaults that was called „lubelska” („Lublin decoration”) was especially popular; it first appeared in the Bernardine Church in Lublin. Decorations of churches in Czarnawczyce (1612-1616), Grodno (the Bernardine Church – 1595-1617) and Druja (1640-1646) were modelled after it. The „Lublin” decoration is found in Kodeń (1631-1636, Jan Cangierle), in Vilnius (the Bernardine nuns’ St Michael Church – 1595-1625) and in Minsk (the Basilian nuns’ Holy Ghost Church – 1630-1640).

The Holy Trinity Church in Czarnawczyce follows the designs of churches in Uchanie and Kazimierz Dolny. Lublin architects built the church in Derewnia (1590-1598). The Lublin forms, even though in the form of modest stucco additions only, became an inherent part of many churches in the Grand Duchy of Lithuania, especially in Bernardine architecture.

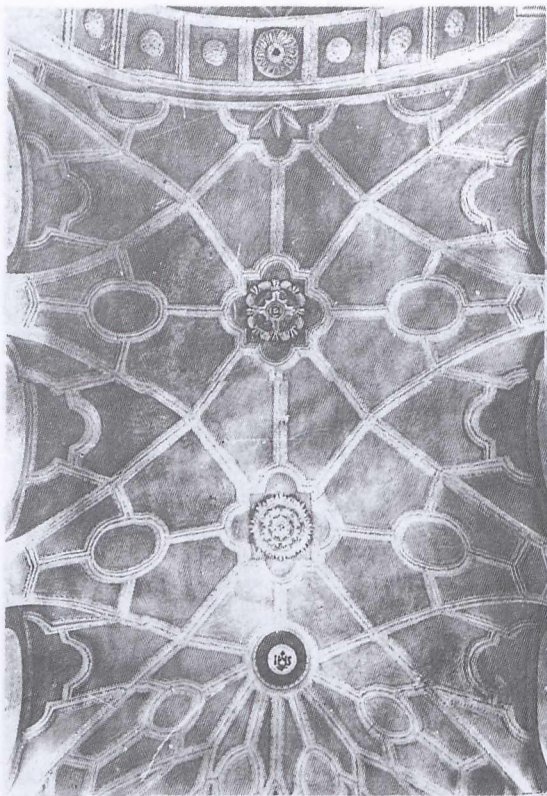
Also an important role was played by the Lublin Jesuit church (1584-1617 – G. M. Bernardoni), where Bernardoni and Brizio worked. Then they went to Nieśwież where they built the Jesuit Corpus Christi Church.

The transfer of the Lublin patterns of architecture and decoration to the area of Lithuania and Belorussia was made mainly owing to the Bernardine and Dominican monks. The families of the Sapiehas and Radziwiłłs played an important role.

Translated by Tadeusz Karłowicz

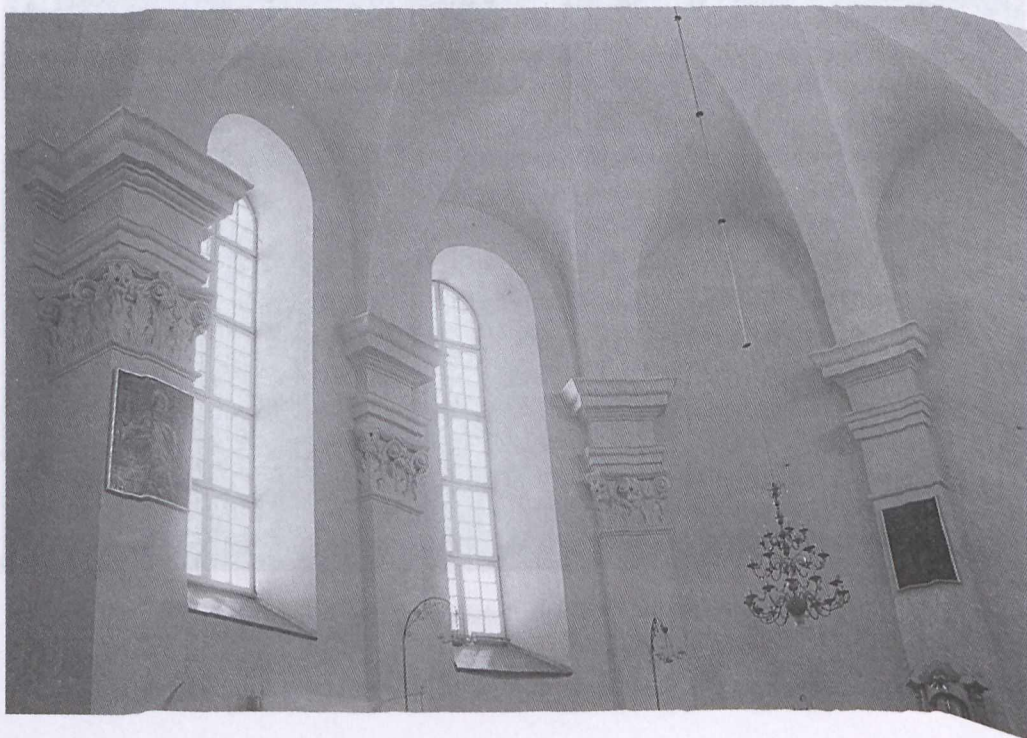

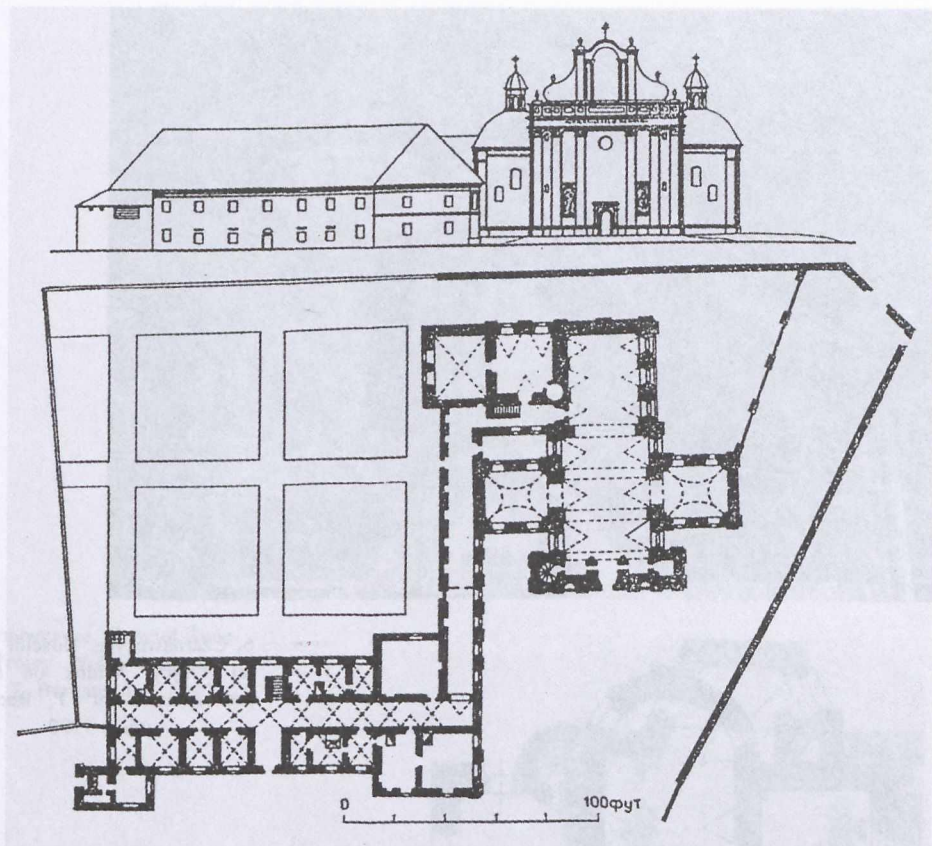
I. Grodno. Prezbiterium kościoła Bernardynów. Fot. J. Kucharska, 1996

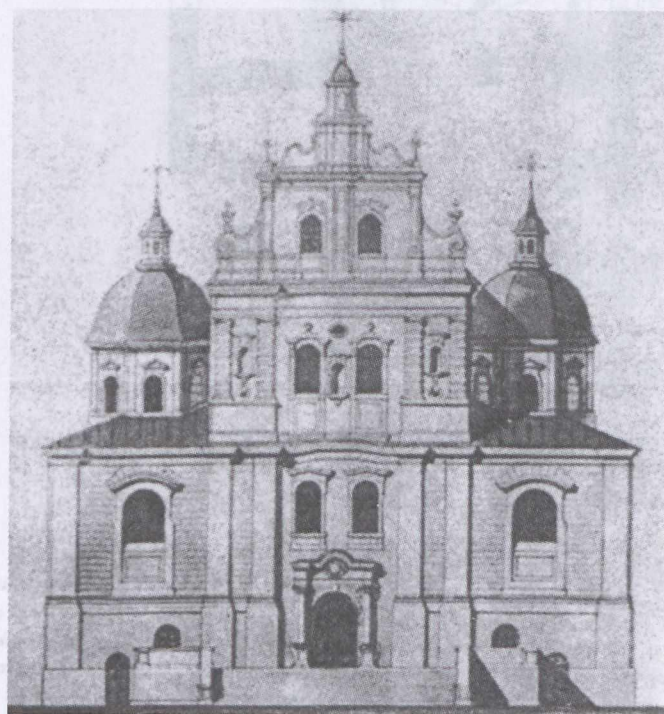
2. Druja. Kościół Bernardynów.
Widok sklepienia prezbiterium.
Fot. J. Bułhak, 1929. Neg. IS PAN

3. Grodno. Kościół Brygidek.
Widok wnętrza.
Fot. T. Bernatowicz

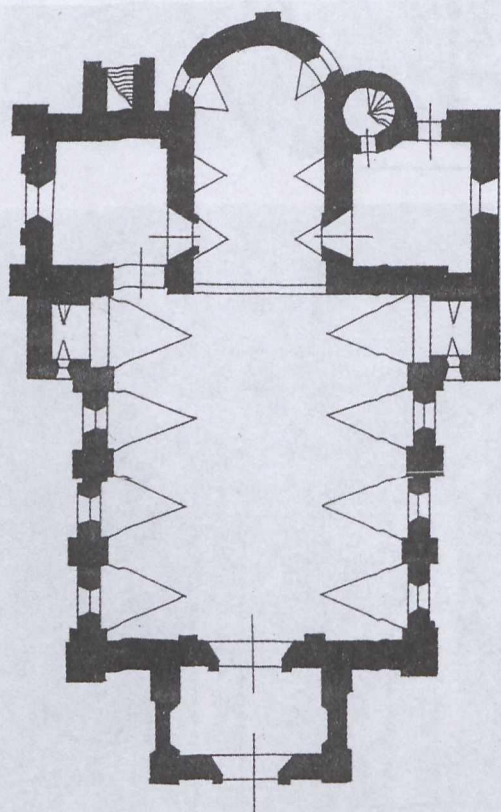
4. Brześć Lit. Kościół Dominikanów. Plan wg J. D. K v i t n i c k a j a, *Monastyrzy Briesta XVII-XVIII v.*, „Architekturnoje Nasledstvo”, 1979, nr 27

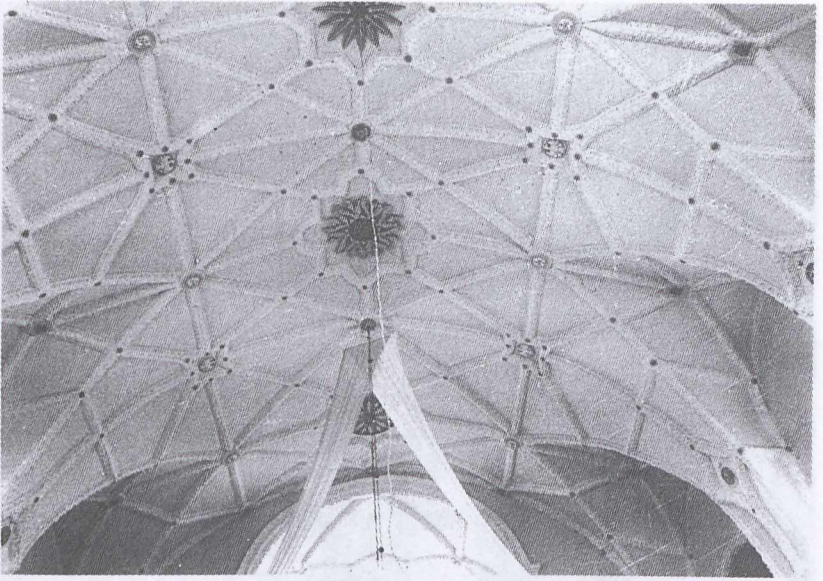
5. Mińsk. Kościół Dominikanów. Rysunek pomiarowy fasady z XIX w. Neg. Muzeum Narodowe w Warszawie

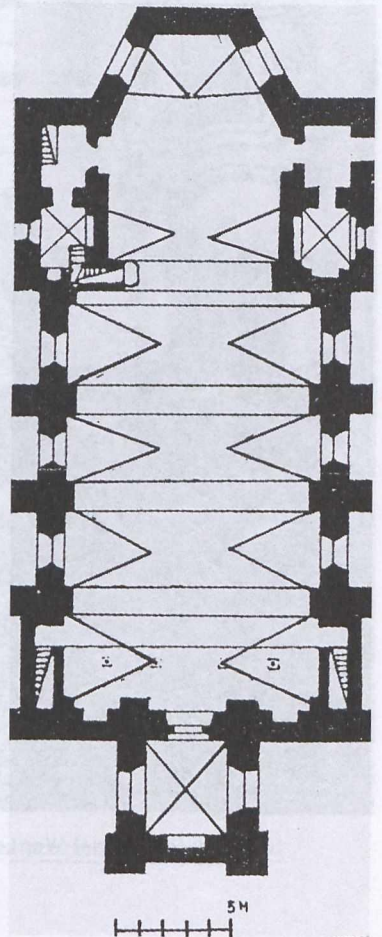
6. Czarnawczyce. Kościół Świętej Trójcy. Widok od strony prezbiterium. Fot. T. Bernatowicz, 1990

7. Czarnawczyce. Kościół Świętej Trójcy. Plan wg V. A. Čanturija, Atlas pamjatnikov architektury i memorialnych kompleksov Bielarusi, Minsk 1988

8. Czarnawczyce. Kościół Świętej Trójcy. Widok wnętrza.
Fot. T. Bernatowicz, 1990

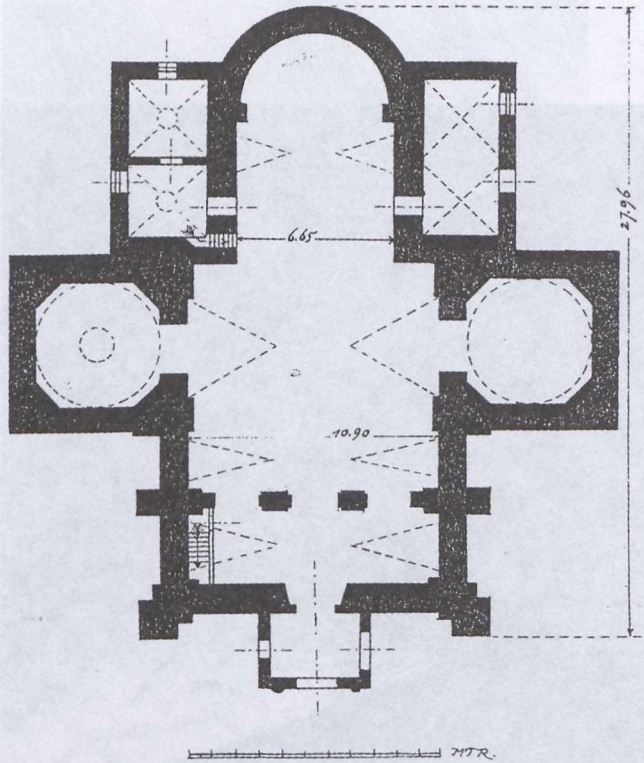

9. Derewnia. Kościół Wniebowzięcia NMP. Plan.
Fot. T. Bernatowicz, 1990

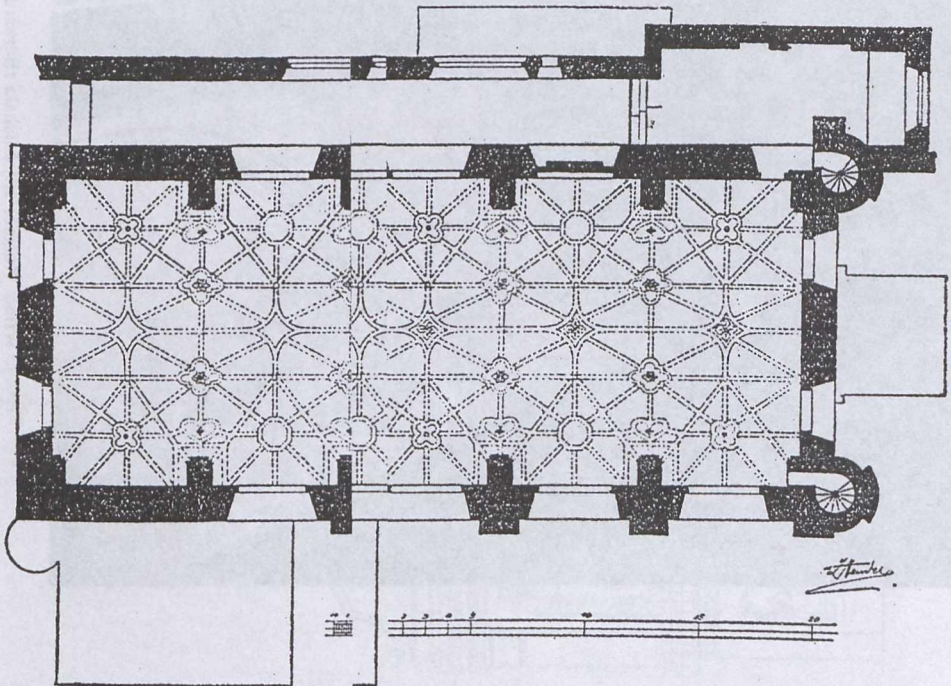

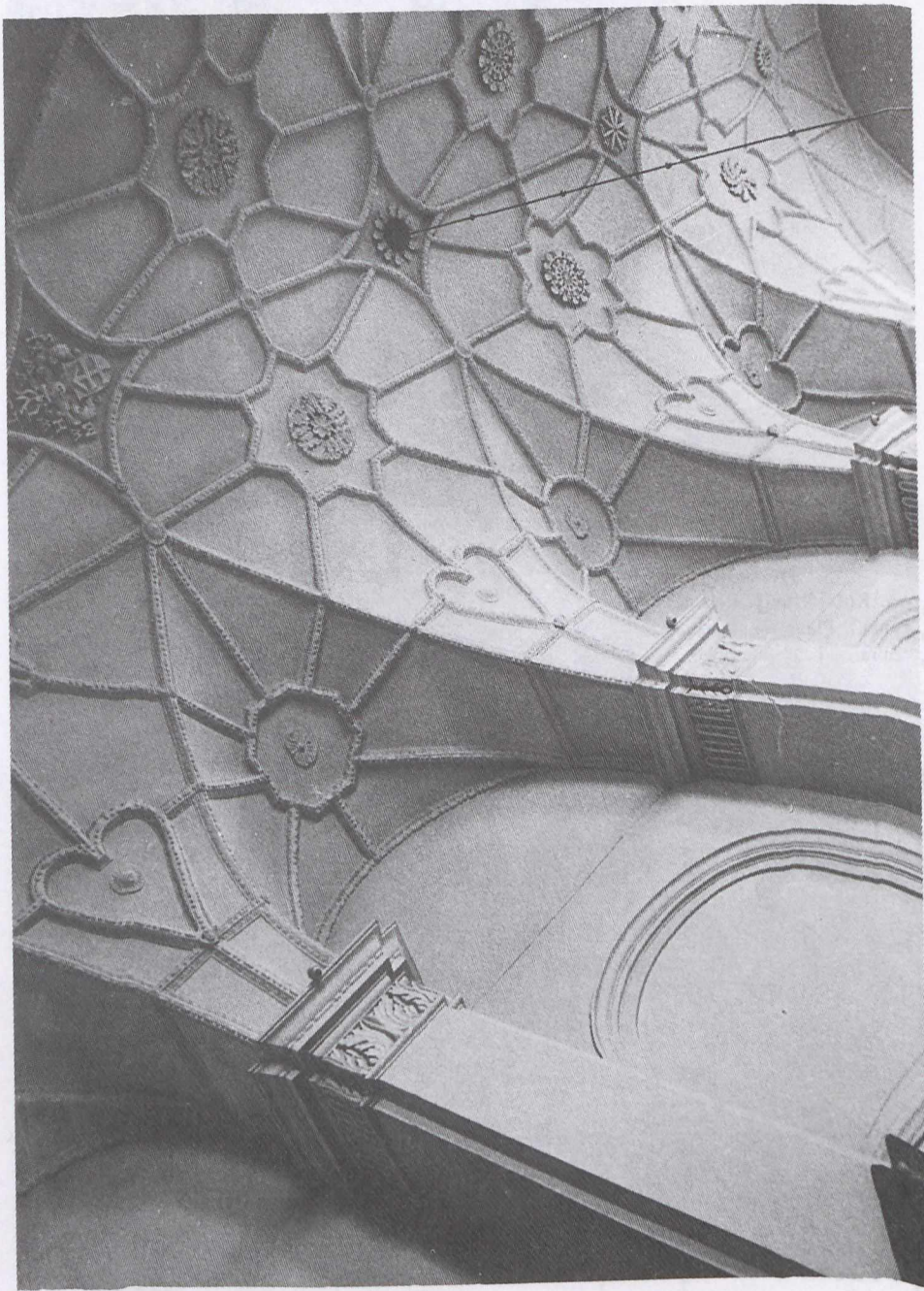
10. Derewnia. Kościół Wniebowzięcia NMP. Widok wnętrza. Fot. T. Bernatowicz, 1990

11. Biała. Kościół św. Anny.
Plan. Neg. IS PAN

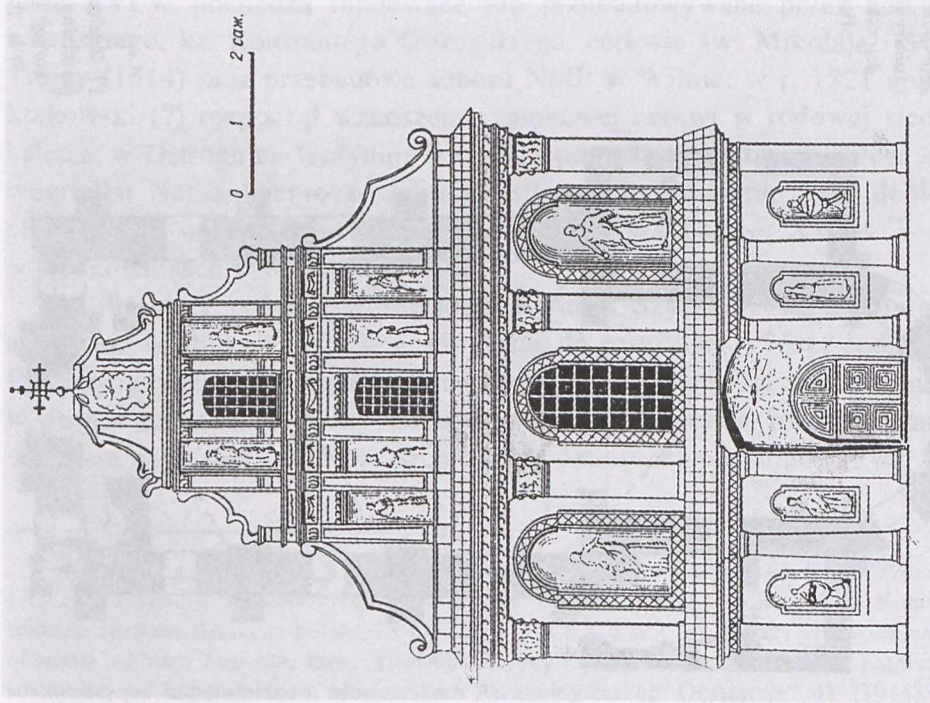

12. Wilno. Kościół św. Michała
(Bernardynek). Plan. Wg Zahor-
skiego, oprac. T. Bernatowicz

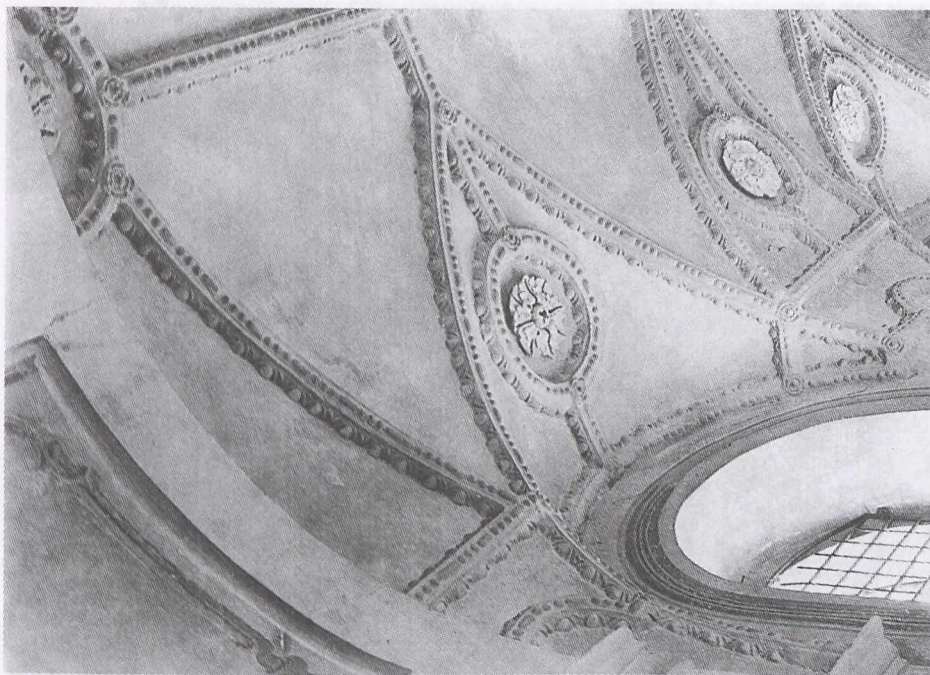

13. Wilno. Kościół św. Michała (Bernardynek). Fragment wnętrza. Fot. T. Bernatowicz, 1990

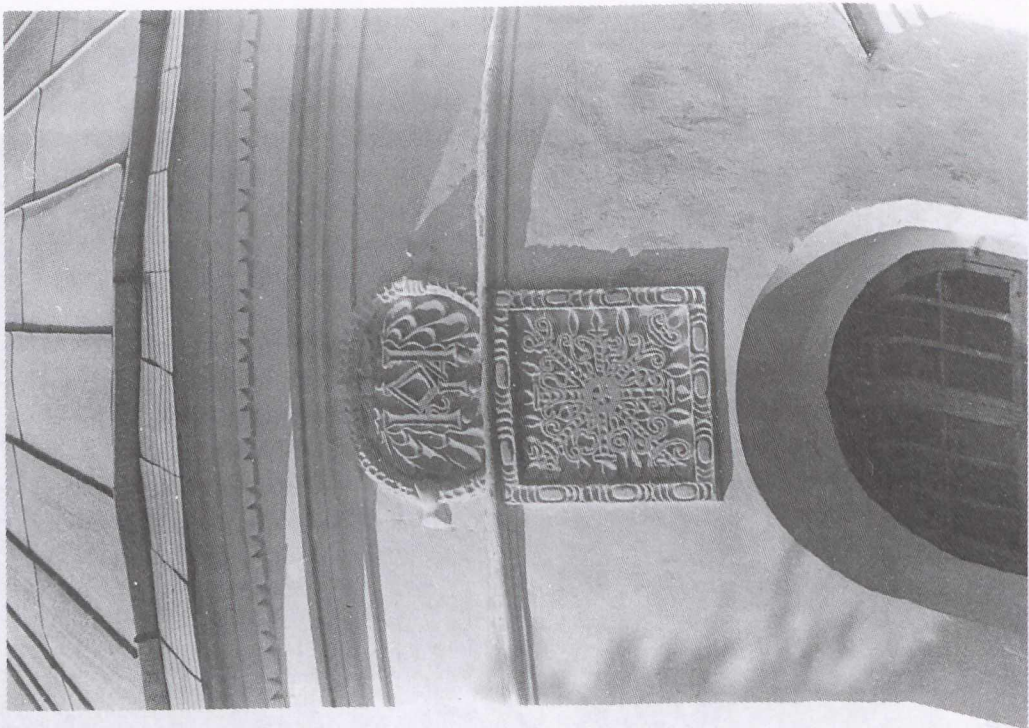
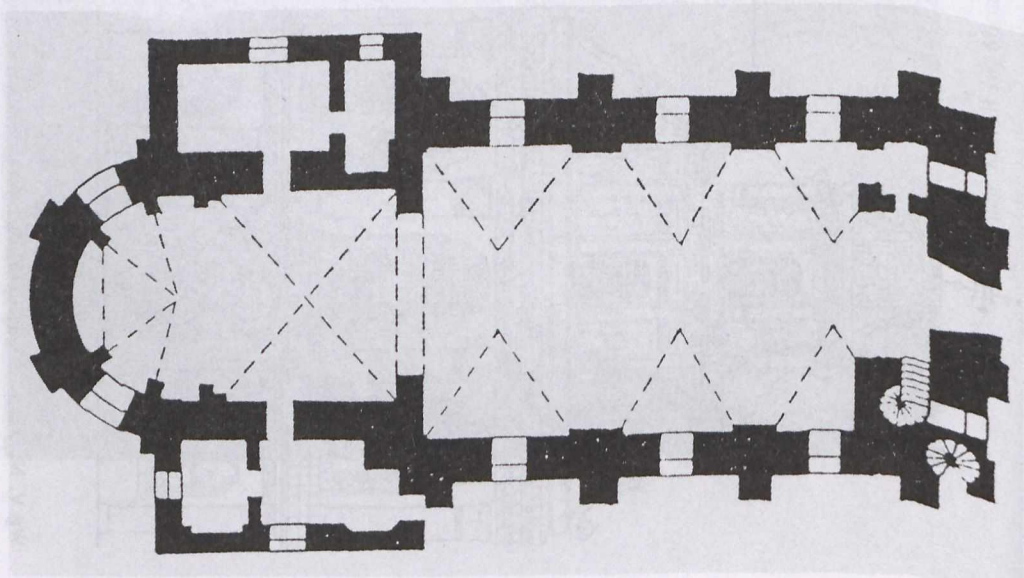

14. Mińsk. Fasada cerkwi Świętego Ducha.
Wg V. N. Deniśova, *Ploščadz svobody v Minske*, Mińsk 1985

15. Nowogródok. Kościół Dominikanów. Fragment nawy bocznej. Wg *Plastyka Biełarusi XII-XVIII stogoddžau*, red. N. F. Vysockaja, Mińsk 1983

16. Zdzieciol. Kościół parafialny. Plan, wg Zbor pomnikau gistoryi i kultury Bielarusi. Grodzienskaja voblasts, Minsk 1986

17. Zdzieciol. Kościół parafialny. Fragment dekoracji na fasadzie.
Fot. P. Jamski